

билан трансформациясига учраган ҳолатлари ҳам мавжуд бўлганини унутмаслик керак. Биринчи ҳолатга Қарши шаҳрининг ўтмишидаги номлари: “نخشيب” – “Нахшаб”, “نسف” – “Насаф” ва “قرشي” – “Қарши” яхши мисол бўла олади. Иккинчи ҳолатга эса, “الختل” – “ал-Хуттал” ва “ختلان” – “Хутталан, Хатлан”.

Юқоридаги таҳлилларни умумлаштириб, шундай дейиш мумкин:

Бугунги кунда тарихий топонимларнинг ўзбек тилида ўқилишида баъзи камчиликлар мавжуд;

Истахрийнинг “Китаб масалик ал-мамалик” асари матнларидаги муайян жой номи турли шаклларда, хатто нуқталарсиз келган

бўлса ҳам тарихий топонимларни ўрганишда ўз аҳамиятини йўқотмаган;

Тарихий асарлар нашрларига қабул қилинган топонимлар шакллари орасида хато ўтган ҳолатлар мавжуд.

Юқоридаги изланишлар натижасида фаннинг ўта мураккаб соҳаларидан бўлган тарихий топонимлар билан боғлиқ тадқиқотлар учун тарихий манбаларда, уларнинг ҳар бир нусхасида учраган – бир қарашда хатолиги аниқ кўриниб турган бўлса ҳам, барча шаклини манбашунослик тадқиқотларида, айниқса асарларнинг илмий-изоҳли таржималари амалга оширилаётганида сақлаб қолиниши керак, деган хулосага келдик.

ОЛИМХОН ИБН МУСОХОН ТОШКАНДИЙНИНГ “ТАЖВИДИ ОЛИМИЯ” РИСОЛАСИ

ИСМАТУЛЛАЕВ АБДУМАННОБ

Таянч докторант, Ўзбекистон халқаро Ислом академияси

Аннотация. Мазкур мақолада XX аср бошларида яшаган тошкентлик олимлардан бири Олимхон ибн Мусохон Тошкандийнинг “Олимия” асаридаги тажвид илмига оид янги маълумотлар берилган. Асарнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари ҳамда асар таркиби ҳақида биринчи бор сўз юритилган. Мақола исломишуносликка оид билимларни бойитишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

Таянч сўз ва иборалар: тажвид, қироат, Куръон, рисола, фарз, туркий.

Аннотация. В этой статье представлена новые данные о старо-турецком трактате «Олимия» о науке тажвид Алимхана ибн Мусахана Ташканди, одного из ташкентских ученых, живших в начале XX века. В ней впервые упоминаются рукопись и литографии, а также состав этого произведения. Статья, несомненно, будет способствовать обогащению знаний об исламе.

Опорные слова и выражения: таджвид (правила чтения Корана), чтение, Каран, книга, дозволенное, тюркский.

Abstract. This article presents a new information about the old-Turkish treatise called "Olimiya" by science of Alimkhan ibn Musahan Tashkandi, one of the Tashkent scientists who lived in the beginning of the 20th century. The manuscript and lithography and all the composition of this work was mentioned for the first time in this article. The article will undoubtedly contribute to enriching knowledge about Islam.

Keywords and expressions: Tajweed, Recitation Quran, Quran, brochure, obligatory, turkish.

Маълумки, Мовароуннахрдан етишиб са қўшганлар ва ўз ижодлари билан кейинги чиққан кўплаб олимлар араб тили, фикҳ, авлодларнинг илмий оламини бойитганлар. Бундан кўриниб турибдики, юқорида келтириниб ўтилган илмларнинг асосини куръоншу-

носликка доир фанлар ташкил қилади ва тажвид бу хилдаги илмлар орасида энг омалашгани ҳисобланади.

Тажвид илми Қуръонни тўғри ўқиш қонун-қоидалари, шарт-шароитларига бағишланган илм бўлиб, Мовароуннаҳр қорилари ва ҳофизлари ҳам бу соҳада баракали илмий ижод ва фаолият билан машғул бўлганлар.

Араб тилида ижод қилиб келган ота-бобларимиз, XIX аср – XX аср бошларида, асосан, форсий ва туркий тилларда ёза бошладилар. Бу жараён уларнинг асарларини оддий халққа ҳам яқинлаштирди. Айниқса, XX аср бошларидаги Марказий Осиё халқларидаги миллий уйғониш, жаҳид маърифатпарварларининг кенг фаолияти, ватанпарварона юритган ишлари илмнинг барча соҳаларидаги асарларни туркийлаштириш жараёни бошлаб юборилди. Ана шундай тадбирлар асосида “Олимия” рисоласи вужудга келди.

Ўз даврининг таниқли маърифатпарварларидан бири, тошкентлик олим ва қорилар хонадони вакили Олимхон ибн Мусохон Тошкандий Қуръон ўқиш қоидаларига бағишланган икки қисмли – назмий ва насрий асар битган. Китоб 1903 йили Тошкентда “Ильин” матбаасида чоп қилинган бўлиб, унинг титул varaғида китоб номи ва муаллифи: “Китоби “Фатҳ ат-тажвид”, таснифи Мулла Олим ибн Мусохон, ал-мусаммо би-“Олимия” (“Мулла Олим ибн Мусохон ёзган, “Олимия” деб аталган “Фатҳ ат-тажвид” китоби”) деб кўрсатилган. Демак, рисола “Олимия” деб аталган билан унинг асли номи “Фатҳ ат-тажвид” бўлган. Бироқ, рисола-нинг бирор жойида бу ном айtilган эмас. ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мазкур асарнинг битта қўлёзма нусхаси сақланади¹. Мазкур қўлёзма нусхада ҳам асар номи “Тажвиди Олимия” деб берилган².

Шунингдек, асарнинг айнан ўзида ҳам асар номи “Олимия” экани ва унинг назм-наср қисмлардан иборатлиги таъкидланган:

*Ҳар икки назму наср ўлуб марқум,
“Олимия” оти-ладур мавсум³.*

“Олимия” тажвиди айнан Олимхон Тошкандийга тегишли экани унинг муқадди-масида қуйидаги тўртликда ифодаланган:

*Эмди, айтур бу камтарини аном
Ким, эрур гарқи қўлуи асом.
Ибн марҳум қори Мусохон,
Оти Олим, ва лек ҳечмадон⁴.*

Олимхон ибн Мусохон Тошкандий ҳақида деярли маълумотлар учрамайди. У ўзининг “Олимия” номли мазкур асарини 1321 ҳижрий йили 5 сафарда ёзиб тугатганини ва унинг байтлари 190 байтдан иборат эканини қайд қилиб ўтган:

*Соли ҳижратдин ўлди ушбу калом,
Бир минг уч юз йигирма бирда тамом.
Сафар ойини беш кунда эди,
Бандаи Олим ушбу рисола деди.
Жумла абёти бир юз-у тўқсон,
Ушбу аъдода етти бенуқсон⁵.*

Ушбу байтларда кўрсатилган сана милодий 1903 йил 31 майга тўғри келади. Демак, муаллиф асарни ёзиб тугатган йили уни Тошкентдаги “Ильин” матбаасида чоп қилдиришга улгурган. ЎзР ФА ШИ фондида сақланаётган қўлёзма эса анча кеч – 1939 йил 7 июлда китобат қилиб бўлинган эди. Унинг 01^а varaғида: “Алоуддин махзум ўғилларидан Мирзо Абдуллоҳ тоғамдан бу китоб Нодирхонга махсусдир. “Тажвиди Олимия”, 1939 йил, 07.07.” деган қайд мавжуд. Мазкур қайддан хаттот номи Мирзо Абдуллоҳ бўлиши мумкинлигини тахмин қилса бўлади.

¹ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. ЎзР ФА ШИ, № 11865. – 18 в.

² Ўша манба. – Б. 01^а.

³ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. – Т.: Ильин, 1903. – Б. 2.

⁴ Ўша манба. – Б. 2.

⁵ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. ЎзР ФА ШИ, № 11865. – Б. 10^б.

ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 11865 тартиб рақами билан сақланаётган “Олимия”нинг дунёда ягона кўлёзма нусхаси 18 варақдан иборат (1^a–18^a). Ўлчами: 22,5x13,5 см. Асарнинг манзума қисми ҳар бир саҳифада 11 сатрдан қилиб икки устунда жойлаштирилган. Қизил рангга бўялган Кўкон қоғозига кўчирилган.

Кўлёманинг асосий матни ҳошиясида мавзуга алоқадор иборалар турли китоблардан олиб, иқтибослар келтириб борилган. Уларнинг аксари араб тилидаги китоблардан олинган. Бу иқтибослар бизга “Олимия”нинг манбалари ҳақида ёққол тасаввур бера олади. Энг кўп иқтибослар “Мулла Али ал-қори”дан олинган. Бундан кўриниб турибдики, Али ал-қори ал-Ҳаравий ал-Маккий (ваф. 1616) томонидан битилган “ал-Минаҳ ал-фикрия би-шарҳ ал-Муқаддима ал-жазария” номли асар назарда тутилган. Ушбу асар 1885 йилдан бошлаб Мисрда қайта-қайта нашр қилинган эди.

Али ал-қори таниқли ҳанафий олими, ҳадисга оид “Мирқот ал-мафотих” ва фикҳга оид “Боб фатҳ ал-иноя” асарлари билан Мовароуннаҳр халқлари орасида ҳам шуҳрат қозонган эди. Унинг “Арбаъин” каби асарлари ўзбек тилига ҳам ўгирилган¹.

Али ал-Қорининг тажвидга бағишланган асари машҳур қироат олими Шамсиддин ал-Жазарий (1350–1429) томонидан битилган “ал-Муқаддима ал-жазария” номли манзумага шарҳ ҳисобланади. Шамсиддин ал-Жазарий ўз даврининг энг машҳур қироат олими бўлиб, соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқандга таклиф қилинган. У ўзининг сара асарларини Мовароуннаҳрда ёзган эди. Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”да айтишича, Шамсиддин ал-Жазарий Бурсада Амир Темур билан учрашган ва Самарқандга

келган. Амир Темур Мирзо Улуғбек ва бошқа шаҳзодаларни уйлантирганида, никоҳ хутбасини ҳурмат сифатида ал-Жазарийга ўқитган экан².

Олимхон Тошкандий “Олимия” асарида Шамсиддин ал-Жазарийни мактаб туриб, унинг тажвид илмини фарз деганини келтирган:

*Жазарий ул имоми дини ҳудо,
Қаддасаллоҳу руҳаҳу абадо.
Бўйла дурфошлик қилибдур ул,
Аҳзи тажвид фарз дебдур ул*³.

Шамсиддин ал-Жазарий ўзининг “ал-Муқаддима ал-жазария” номли манзумасида тажвид илмининг фарз эканини қуйидаги байтлар билан ифодалаган:

وَالْأَخْذُ بِالتَّجْوِيدِ حَتْمٌ لَّازِمٌ،
 مَنْ لَمْ يُجَوِّدِ الْقُرْآنَ فَهُوَ أَتَمٌ
 لِأَنَّهُ بِهِ الْإِلَٰهَ أَنْزَلَا،
 وَ هَكَذَا مِنْهُ إِلَيْنَا وَصَلَا

Яъни, тажвидни ўрганиб олиш фарз ва лозим. Кимки Қуръонни тажвид билан ўқимаса, у гуноҳқордир. Чунки, Аллоҳ таоло уни нозил қилган. Шу хилда у бизгача етиб келган⁴.

“Ал-Муқаддима ал-жазария”даги мазкур байтларни Олимхон Тошкандий “Олимия” асарида қуйидагича таржима қилган, дейшимиз мумкин:

*Илми тажвид фарзу лозим эрур,
Ани тарк этса қори, осим эрур.
Чунки, Қуръонни этти Ҳақ инзол,
Ани тажвид ила қилиб ирсол*⁵.

Қуръон етти нафар қорининг қироатларига асослангани маълум. Улар Нофеъ ал-

¹ Илоҳий ҳадислар / Тўпловчилар: Ҳасан Ҳусну Ардам ва Алиййул-қорий. Туркчадан Усмон Кўчкор таржимаси. – Т.: Чўлпон, 1994. – Б. 128.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. – Т.: Фан, 1972. – Б. 418^б ва 461^б.

³ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. – Т.: Ильин, 1903. – Б. 3.

⁴ Шамсиддин ал-Жазарий. Ал-Муқаддима ал-жазария. – Т.: Брейденбах, 1898. – Б. 12.

⁵ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. – Т.: Ильин, 1903. – Б. 3.

Маданий (689–785), Ибн Касир ал-Маккий (665–738), Абу Амр ал-Басрий (687–771), Ибн Омир аш-Шомий (630–736), Осим ибн Абу Нажуд ал-Кўфий (ваф. 745), Ҳамза ал-Кўфий (699–772) ва Али ал-Кисойй (737–805) каби олимлардир¹.

“Олимия” тажвидида юқорида номлари бирма-бир саналган етти нафар кироат олими тўғрисида маълумот берилар экан, уларнинг ҳар қайсинисининг кироатида тиловат қилиш жоизлиги таъкидланади. Бироқ, булар орасида Имом Осимнинг кироатини ҳанафий мазҳаби олимлари ихтиёр қилганлигини келтирган. Аслида, бугунги кунда бутун дунё бўйлаб ушбу олимнинг кироат услуби тарқаган. “Олимия”да бу зотнинг услуби кироатда ҳанафийлик сингари худди бир мазҳаб сифатида шаклланиб улгургани қайд қилинган:

*Етти қорики моҳиру комил,
Ҳукми Қуръона эрдилар омил.
Ҳар бирининг кироати жоиз,
Кимки ахз этса, ўлғуси фоиз.
Лек, Бу Амри Ҳафс Осимдин,
Ҳар кироатки қилдилар таъйин.
Ҳанафия машойихи онинг,
Ихтиёр эттилар тамомининг.
Маъхази Осим хўжаста лақаб,
Бас, биза ўлди гўё мазҳаб².*

Бу ерда тилга олинган Абу Амр Ҳафс ибн Сулаймон ал-Кўфий (708–796) Имом Осимнинг ўғай ўғли бўлиб, унинг кироатининг ровийси ҳисобланади.

“Олимия” рисоласида умумий кириш қисмдан кейин тажвид илмида кўриб чиқиладиган асосий қоидалар – “тааввуз-басамала”, “ҳарф махражлари”, “ҳарф сифатлари”, танвинлик ва сукунлик “нун”, “идғом”, “иклоб” ва “ихфо” қоидалари, шунингдек, идғомнинг “мутақорибайн” ва “мутажони-

сайн” турлари, сукунлик “мим”, “мадд” ва “тафхим” қоидалари, вақф турлари ва белгилари тўғрисида сўз юритилган. Мазкур қоидалар тажвидга оид барча рисоаларда ўз аксини топган. Бироқ, улар бу асарда назмий шаклда, ўзига хос тарзда кўриб чиқилган. Рисолани ўқиб чиқиб, фикр билдирган ва тақриз ёзиб берган тошкентлик уламоларнинг номлари эса бирма-бир зикр қилинган³.

Рисолани ўқиб ижобий фикр билдирган Мулла Мир Аҳмад Охунд ал-муфтий, Миён Фазл Муззаммил Маъсумий, Миён Борийхон, Муҳаммад Амин, Убайдуллоҳ хўжа, Баҳодирхон махсум, Абдулмавлоҳон, Хожа Абдуррашид, Муҳаммад Абдулқодир аълам, Мулла Абдуллоҳ ал-мударрис каби тошкентлик олимларнинг номлари учрайди. Улар рисолага юқори баҳо бериб, унинг илм ўрганувчилар учун жуда фойдали эканлиги айтилган.

Рисоланинг кейинги наср қисми нашрда 16–23-бетларда жойлашган бўлиб, савол-жавобдан иборат. Рисола қуйидаги арабча жумлалар билан бошланади:

أَمَّا بَعْدُ فَيَقُولُ الْعَبْدُ الْمُقْتَرُّ إِلَىٰ كَرَمِ رَبِّهِ الْبَارِي
عَالِمِ ابْنِ مُوسَىٰ خَانَ الْقَارِي قَدْ سَوَّدْتُ هَذِهِ الْمَجْمُوعَةَ
مُسْتَمْلَةً بِالْأَسْوَلةِ وَ الْأَجْوَبَةِ الثَّرَكِيَّةِ تَسْنِيْلًا وَ تَفْهِيْمًا
لِلصَّنِّيَّانِ وَ سَمَّيْتُهَا بِالرَّسَالَةِ الْعَالَمِيَّةِ مُسْتَعِيْنًا بِالرَّحْمَنِ
وَ عَلَيْهِ التَّكْلَانُ

“Аммо баъд. Раббисининг карамига муҳтож банда Олим ибн Мусохон ал-қори айтади: ушбу мажмуани туркийча савол-жавобни қамраган ҳолда болаларга осон бўлиши ва тушуинча ҳосил бўлиши учун қораладим. Уни Раҳмондан ёрдам сўраган ҳолатда “Олимия” рисоласи деб атадим. Суянч Унгадир!”⁴.

“Савол” сўзи ўрнига “син” ҳарфи, “жавоб” сўзи ўрнига “жим” ҳарфи қўйилган.

“Олимия” тажвиди ўз даврида тажвид фанидан дарслик сифатида қўлланма ўлароқ нашр қилинган эди. Унинг муаллифи Тош-

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Қуръон илмлари. – Т.: Ҳилол-нашр, 2013. – Б. 421–428.

² Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. – Т.: Ильян, 1903. – Б. 3.

³ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. – Т.: Ильян, 1903. – Б. 15.

⁴ Ўша манба. – Б. 16.

кентнинг таниқли қориларидан бўлгани ҳам шу хилдаги бошқа тажвидларга нисбатан оммалашганини кўрсатади. Туркистон ҳудудида XIX аср охири – XX аср бошларида “Олимия”га ўхшаган ўндан ортиқ тажвидлар яратилди. Қарийб уларнинг барчаси тошбосма ва миллий матбааларда кўп нусхаларда нашр қилиниб, омма орасига кенг тарқалди.

Олимхон ибн Мусохон Тошкандийнинг тажвид илмига доир “Олимия” номли асарини илмий тадқиқ қилиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келдик:

1) Тажвид илми Қуръонни тўғри ўқиш қонун-қоидалари, шарт-шароитларига бағишланган илм бўлиб, ўз даврининг таниқли маърифатпарварларидан бири, тошкентлик олим ва қорилар хонадони вакили Олимхон ибн Мусохон Тошкандий бу илмга оид “Олимия” номли, икки қисмли – назмий ва насрий асар битган.

2) Китоб 1903 йили Тошкентда Ильин матбаасида чоп қилинган бўлиб, “Олимия” деб аталгани билан унинг асли номи “Фатҳ ат-тажвид” бўлган. Бироқ, рисоланинг титул вароғидан бошқа бирор жойида бу ном айтилган эмас. ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мазкур асарнинг битта қўлёзма нусхаси сақланади. Мазкур қўлёзма нусхада ҳам асар номи “Тажвиди Олимия” деб берилган.

3) Қўлёзманинг асосий матни ҳошиясида мавзуга алоқадор иборалар турли китоб-

лардан олиб, иқтибослар келтириб борилган. Уларнинг аксари араб тилидаги китоблардан олинган. Бу иқтибослар бизга “Олимия”нинг манбалари ҳақида яққол тасаввур бера олади. Энг кўп иқтибослар “Мулла Али ал-қори”дан олинган. Бундан кўриниб турибдики, Али ал-қори ал-Ҳаравий ал-Маккий (ваф. 1616) томонидан битилган “ал-Минаҳ ал-фикрия би-шарҳ ал-Мукаддима ал-жазария” номли асар назарда тутилган.

4) “Олимия” рисоласида умумий кириш қисмдан кейин тажвид илмида кўриб чиқиладиган асосий қоидалар – “тааввуз-басама-ла”, “ҳарф махражлари”, “ҳарф сифатлари”, танвинлик ва сукунлик “нун”, “идғом”, “ик-лоб” ва “ихфо” қоидалари, шунингдек, идғомнинг “мутақорибайн” ва “мутажонисайн” турлари, сукунлик “мим”, “мадд” ва “тафхим” қоидалари, вақф турлари ва белгилари тўғрисида сўз юритилган. Мазкур қоидалар тажвидга оид барча рисоаларда ўз аксини топган. Бироқ, улар бу асарда назмий шаклда, ўзига хос тарзда кўриб чиқилган.

Асарда “савол” сўзи ўрнига “син” ҳарфи, “жавоб” сўзи ўрнига “жим” ҳарфи қўйилган. “Олимия” рисоласи ўз даврида тажвид фанидан дарслик сифатида қўлланма ўлароқ нашр қилинган эди. Унинг муаллифи Тошкентнинг таниқли қориларидан бўлгани ҳам шу хилдаги бошқа тажвидларга нисбатан “Олимия”нинг оммалашганини кўрсатади.

